

memorii | jurnale

George Prochnik (n. 1961) este eseist, poet, scriitor și jurnalist american. Printre cărțile sale cele mai cunoscute se numără *In Pursuit of Silence: Listening for Meaning in a World of Noise* (2010), *Putnam Camp: Sigmund Freud, James Jackson Putnam, and the Purpose of American Psychology* (2006), *Stranger in a Strange Land: Searching for Gershom Scholem and Jerusalem* (2016). De-a lungul timpului, George Prochnik a avut rubrici regulate în publicații precum *The New Yorker*, *New York Times*, *Bookforum*, *Los Angeles Review of Books*, *Cabinet*. Cartea sa despre Stefan Zweig, *Exilul imposibil: Stefan Zweig la sfârșitul lumii* (2014), a fost recompensată cu National Jewish Book Award pentru biografii/memorii și s-a aflat pe lista scurtă pentru Wingate Prize în Marea Britanie.

George Prochnik

Exilul imposibil

STEFAN

ZWEIG

LA SFÂRȘITUL

LUMII

Traducere din engleză și note
de Alexandru Macoveșcu

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Iustina Croitoru
Coperta: Angela Rotaru
Corector: Cristina Jelescu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Radu Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Livco Design

George Prochnik
The Impossible Exile: Stefan Zweig at the End of the World
Copyright © 2014 by George Prochnik
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2019, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Prochnik, George

Exilul imposibil: Stefan Zweig la sfârșitul lumii / George Prochnik;
trad. din engleză de Alexandru Macovescu. – București: Humanitas, 2019

Conține bibliografie

ISBN 978-973-50-6553-9

I. Macovescu, Alexandru (trad.)

821.112.2

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 021/311 23 30

*În amintirea lui Edith Peterselka
și a lui Jonas Prochnik*

Omenirea a avut mereu același defect –
o lipsă acută de imaginație!
Jurnalul lui SZ, toamna 1939

CAPITOLUL I

De la Odiseu la Œdip

ÎN SEARA DE 4 IUNIE 1941, O MULȚIME APRECIABILĂ DE refugiați europeni din toate clasele sociale s-a strâns la hotelul Wyndham din centrul Manhattanului pentru un eveniment cu totul neobișnuit: Stefan Zweig dădea un cocktail. Era prima mare petrecere pe care o organiza de când își părăsise casa din Salzburg și prima soție, Friderike, cu șapte ani în urmă. Nici în Austria nu ar fi putut da o asemenea petrecere, căci la Wyndham deschisese larg ușile pentru emigranți: Zweig îi invitase pe aproape toți refugiații pe care îi cunoștea. Klaus Mann, de pildă, a venit din Brooklyn Heights, unde împărțea o casă cu W.H. Auden și Gypsy Rose Lee, printre alții. Hermann Broch, căruia sănătatea precară nu-i tăiasse cheful de a se vedea cu prietenii, probabil că a luat trenul de la Princeton. Romancierul german Hermann Kesten și Jules Romains, președintele PEN International, au fost mai mult ca sigur prezenți. Friderike Zweig, cu care Stefan încă ținea legătura, fusese în mod cert invitată.

Sosirea la hotel a tuturor acestor oameni – dintre care mulți înduraseră neazuri mai mari decât Zweig înainte să ajungă în America și erau acum complet lipsiți de mijloace – trebuie să fi provocat mirare pe Park Avenue, la est de Wyndham. La scurtă vreme după aceea, un sociolog emigrat scria: „Un refugiat este o noutate, zece refugiați sunt plictisitori, o sută de refugiați devin o amenințare“.

La sfârșitul lui ianuarie, după ce se întorsese în Manhattan dintr-un turneu de lecturi publice în America de Sud, Zweig

făcuse tot ce-i stătuse în puteri să evite numărul uriaș de cunoștințe care ajunseseră să se stabilească în New York. Pe timpul iernii, izbutise să-și ducă în continuare traiul de pustnic, cum îi spunea el. Își limitase interacțiunile sociale la câteva persoane: Alfred, fratele lui mai mare, care se ocupase de afacerea cu textile a familiei în Europa și care reușise să transfere suficiente fonduri înainte de venirea lui Hitler la putere ca să se stabilească în Upper East Side; Ben Huebsch, editorul lui de la Viking Press; Eva, nepoata de 12 ani a lui Lotte, care fusese trimisă în Statele Unite după ce începuse Blitzkriegul și care se afla sub tutela soților Zweig; și Friderike. Dar, la sosirea primăverii, zidul pe care îl ridicase pentru a ține la distanță marea comunitate a refugiaților începuse să se surpe, iar nervii lui Zweig erau întinși la maximum.

Nimic nu apare mai des în scrisorile lui Zweig din New York ca senzația că e sufocat de nevoile celorlalți refugiați. „Viziunile a cinci sau șase oameni în fiecare zi mă extenuază“, se plângea el. „Telefonul a sunat din zori până târziu în noapte [...]. În momentul de față, cunosc vreo două-trei sute de oameni în New York. Toți s-ar simți jigniți dacă nu m-aș vedea cu ei.“ Cel mai mult însă îl rodea faptul că nu avea abilitatea lui Thomas Mann de a nu-și irosi timpul: „El se descotorosește de orice vizitator în cel mult o oră. Toți cei care vin la mine stau cel puțin trei ceasuri“.

Așadar, petrecerea nu i-a luat prin surprindere doar pe vecinii lui Zweig. Și mulți dintre oaspeți, cunoscându-i viața retrasă din ultima vreme, trebuie să se fi întrebat ce căutau acolo. Avea oare scriitorul un anunț important de făcut? Avea de gând să vorbească, în sfârșit, despre situația cumplită a evreilor din Europa și să îndemne la acțiune militară, așa cum se tot așteptau de la el refugiații? Unul după altul, invitații păseau în micul hol al hotelului, urcau cu liftul și băteau la ușa lui Zweig. Își făceau loc prin mulțimea care împânzea

apartamentul lui de două camere neașteptat de modest. Se uitau pe geam și vedeau ceea ce Zweig numise odată „miliar-dul de stele artificiale“ ale Manhattanului, sclipind din zgârie-nori ce semănau cu „niște aglomerări de piatră cu vârfuri ascuțite“. Stăteau de vorbă. Beau schnapps. Serveau gustări. Aruncau priviri în jur și așteptau să se întâmple ceva.

Poate că prietenii mai puțin apropiați au fost dezamăgiți să vadă că apartamentul lui Zweig din New York nu etala mai nimic din presupusa lui bogăție. Cei care îl cunoșteau mai bine își dăduseră seama probabil că scriitorul păstrase doar o mică parte din valoroasa lui colecție de sute de manuscrise originale și încă și mai puțin din cele 10.000 de cărți ale bibliotecii lui de odinioară. Cu atât mai grăitor era ceea ce luase cu sine în călătoriile sale. Comorile rămase constau în principal din partituri muzicale, printre ele, câteva compoziții de Mozart, canonul *Kurz ist der Schmerz* („Scurtă e durerea“) de Beethoven, o lucrare de Händel și una de Schubert. De pe la mijlocul anilor 1930, Zweig nu mai colecționa aproape nimic altceva în afară de muzică și, când i-a spus unui jurnalist în 1937 că existența lui își găsea adevăratul fundament în artă, ajunsese să creadă că muzica este mediul cel mai potrivit pentru a depăși neplăcerile care dezbină omenirea și a crea o solidaritate întru spirit.

Această credință venea din convingerea adânc înrădăcinată în rândul vienezilor că marea virtute a orașului era abilitatea sa de a îmbina tradițiile senzuale ale poporului cu aspirațiile estetice elevate. Viena, credeau vizătorii devotați ai orașului, găsise calea de a împleti vizibil spiritul cu materia – și de a uni diferitele sectoare ale societății. Într-un eseu în care îl evocă pe scriitorul austriac, Klaus Mann scria că în Viena lui Zweig „baronul și vizitiul se înțelegeau unul pe altul; aveau același vocabular și, în mare parte, aceleași idei“. În 1930, la prima lor întâlnire, Zweig i-a explicat lui Walter Bauer, poetul din clasa muncitoare, că viața spirituală își trăgea seva din mijlocul maselor

nearticulate; ele, masele, reprezentau adâncul din care avea să țâșnească odată și-odată iluminarea. Această credință explică și de ce Zweig a prețuit dintre toate manuscrisele din colecția lui pe acelea care erau cele mai muncite, mai pline de corecturi și mâzgălituri, dovedind în cel mai înalt grad eforturile autorului de a extrage sublimul din materia cuprinsă de frământări. Călimara divină se răsturnase peste Viena. Degetele îngerilor lăsau urme în aer, iar acest lucru nu era nicăieri mai vădit ca în spațioasa clădire a Operei, a cărei scenă „când o atingeam cu piciorul, ne făcea să ne-nfiorăm mai ceva ca Vergiliu când a urcat în cercurile sacre ale Paradisului“¹, își amintea Zweig uluirea trăită în memoriile sale.

Unii dintre prietenii lui Zweig erau convinși că dragostea lui pentru muzică l-ar fi putut salva dacă împrejurările i-ar fi permis să-și cultive mai mult această pasiune. Muzicologul Gisella Selden-Goth, cu care Zweig a purtat o corespondență intensă în anii exilului, a susținut că, dacă el ar fi avut la Petrópolis „o mică orchestră camerală care să cânte la el acasă, sau ocazii de a asculta din când în când o orchestră condusă de unul dintre prietenii săi dirijori“, ar fi putut îndura viziunea sumbră asupra viitorului omenirii și propria soartă. Imaginea unei mici orchestre de muzică de cameră înghesuite în căsuța lui Zweig de la marginea junglei braziliene în 1942 este pe cât de caraghioasă, pe atât de revelatoare. Fără îndoială, Zweig s-a străduit „să țină lumea muzicii neatinsă de această cacofonie a politicii“, așa cum îi scria altui prieten. Este unul dintre motivele pentru care a ales să continue colaborarea cu Richard Strauss chiar și după ce acesta fusese numit de Göbbels în funcția de președinte al Reichsmusikammer².

1. Stefan Zweig, *Lumea de ieri...*, ed. cit., p. 55.

2. Înființată în 1933, Camera de Muzică a Reichului controla toate aspectele vieții muzicale în Germania național-socialistă.

Cu toate acestea, încercarea imposibilă de a ține la distanță artele de evenimentele care făceau prima pagină a ziarelor l-a condamnat pe Zweig la un patos care deforma adevărul. În 1935, când a luat parte pentru ultima oară la Festivalul de la Salzburg, scriitorul, deja autoexilat din Austria, n-a pregetat să descrie cu generozitate și dragoste Salzburgul care se dovedise atât de permeabil la național-socialism, celebrând felul în care orașul „știe să topească în piatră și în atmosfera muzicală lucrurile care altminteri se contrazic flagrant în realitate“. De la muzică, spune Zweig, a învățat Salzburgul secretul acestei concilierii a disonanțelor. Și într-una dintre „acele zile rare când cerul se unește cu peisajul terestru“, în timp ce marii artiștii ai momentului interpretează „opere sublime, precum *Fidelio*, *Flautul fermecat* sau *Orfeu și Euridice*, poți trăi în această lume sfârâmată, în aceste vremuri ieșite din matcă, un sentiment înălțător, poți simți acea stare de grație care e cu puțință numai atunci când arta și natura, natura și arta își dau o sărutare“.

ÎN APARTAMENTUL LUI ZWEIG SE AUZEA PESTE TOT GERMANA – pesemne destul de tare ca să provoace o oarecare consternare, dacă nu chiar un sentiment de dezgust, printre oaspeții hotelului Wyndham. Ziarele gemeau de articole care prevesteau intrarea iminentă a Statelor Unite în război și anunțau angajarea a peste un milion de muncitori în industria de apărare în următoarele luni; vorbeau despre susținerea de către președintele Roosevelt a proiectului de lege ce permitea confiscarea oricărei proprietăți particulare socotite necesare pentru efortul de război; făceau apeluri la „duminici fără benzină“, pentru a se conserva țițeiul în vederea luptelor ce aveau să vină. Cu două zile înaintea cocktailului dat de Zweig, un congressman din New Jersey s-a întors dintr-o inspecție prin regiune și a anunțat că spionii bântuiau punctele strategice

din jurul New Yorkului și „ar putea pune în primejdie întregul sistem de apărare al zonei New York“.

Orașul nu era deloc convins de loialitatea populației sale germane, care atinsese cifra de un sfert de milion. Zweig avusese norocul de a nu se afla în New York cu doi ani mai devreme, când 22.000 de membri ai Ligii Germano-Americane, cea mai importantă organizație americană nazistă, au ținut un miting în Madison Square Garden tocmai în ziua în care se sărbătorea nașterea lui George Washington: *Times* a scris că „membrii Ligii, îmbrăcați în uniforme, au afișat bannere anti-evreiești și pronaziste, precum și steagurile și emblemele Ligii“. Flushing Meadow fusese recent locul de manevră al formațiilor paramilitare, menite să-i pregătească pe simpatizanții naziști pentru ceasul când sângele avea să curgă pe străzile Statelor Unite. Planurile Ligii de a spânzura câțiva mari bancheri ca să destabilizeze conducerea țării fuseseră date în vileag. Când auzeau limba germană, cetățenii vigilenți ciuleau urechile și căutau să identifice posibili sabotori. *Aufbau*, o importantă revistă în limba germană creată de refugiați, tipărea avertismente cu litere de o șchioapă pentru cititorii săi care sperau să se americanizeze: „Nu vorbiți germana pe străzi și în locuri publice! Dacă nu știți încă destul de bine engleza, evitați să vorbiți cu glas tare!“

Discreția era acum cuvântul de ordine. Iar Zweig, care cu doi ani în urmă fusese în Anglia atunci când aceasta declarase război Reichului, știa prea bine că statutul unui om se poate schimba peste noapte din „refugiat“ în „străin inamic“.

Dar în această seară Zweig putea să lase grijile deoparte. Se plimba printre invitați, afișând o atitudine caldă și înțelegătoare. Lotte îl asista cu pricepere. Friderike se bucura văzând că fostul ei soț, care îi ceruse expres să-i păstreze numele de familie, nu avea nici o rețineră să apară în public alături de ea. La urma urmelor, fusese căsătorită cu el aproape douăzeci de ani, pe

când fosta lui secretară, o persoană fragilă și retrasă, îi devine soție abia acum doi ani. Zweig putea să-și reia rolul de amfitrion desăvârșit, pentru care fusese atât de cunoscut în Austria. Acolo, obișnuia să treacă de la un grup la altul „cu un pas ușor și degajat în care era ceva de dansator, ceva din mer-sul lui Mercur“, scria Charles Baudouin, psihanalistul elvețiano-francez. Baudouin era vrăjit de felul în care știa Zweig să-și folosească „talentul de mijlocitor“. Comportamentul lui îi aducea aminte de cel al unei feline, „dacă acest cuvânt ar putea evoca doar o anume eleganță înăscută a mișcării, fără nici o conotație de cruzime sau șiretenie“. În profunzimile făpturii inteligente, scria Baudouin, „se află o creatură plămădită din instinct și fler, cu gustul vânătorii preschimbat în nevoia de a căuta contacte umane“.

S-a păstrat un fragment revelator dintr-un film cu Stefan Zweig, care îl înfățișează la un *garden party* la Salzburg în vara lui 1933 – la șase luni după ce Hitler ajunsese cancelarul Germaniei și cu jumătate de an înainte ca scriitorul să plece în exil permanent. La cei 1,74 metri ai lui este mai înalt decât majoritatea invitaților. Are capul mare, părul scurt, închis la culoare și pieptănat lins pe spate. Fruntea îi strălucește. Are ochii negri, mici și scânteietori. Are un nas acvilin. Nu poartă sacou, însă cravata în dungi dă o impresie de eleganță și îndrăzneală.

Ține între degete un trabuc. Zweig apare în film doar preț de câteva secunde, dar însuflețirea care i se citește pe chip, zâmbetul cuceritor și grația unduitoare te ținutiesc locului. Se învârte de colo-colo, se apleacă spre oameni și revine la verticală, atrage privirea unei persoane, râde, apoi se uită în altă parte, întinde mâna spre un bărbat și imediat și-o retrage pentru a se scărpină la ceafă, ia mâna unei femei, se apleacă cu grație să i-o sărute, apoi se îndreaptă din nou, întoarce iute capul și râde la camera de filmat, după care se amestecă iarăși printre

Instantaneu dintr-o filmare cu Stefan Zweig la Salzburg (prin amabilitatea deținătorilor unei colecții particulare).

musafiri. Măinile, ochii și urechile lui par să-și îndrepte atenția în toate părțile deodată. Zweig ilustrează perfect conceptul de animal social, ca și cum, prin toate simțurile sale, captează starea de spirit a celor din jur, așa cum lutul încălzit păstrează amprenta oricărui lucru de care se atinge.

Mulți dintre cei care l-au cunoscut pe Zweig spuneau că avea „geniul prieteniei”. Klaus Mann scria că nu numai casa lui Zweig din Salzburg, ci „orice cameră de hotel pe care o ocupa, pentru câteva zile sau pentru câteva săptămâni, devenea un centru de activități literare”. Însă darul lui Zweig nu se limita la farmecul pe care îl răspândea în societate. Bucuria lui cea mai mare era să le facă plăcere celorlalți. Romain Rolland spunea că prietenia era un fel de religie pentru Zweig. În acest sens, Carl Zuckmayer povestea că, pe când era tânăr, cu mijloace

financiare modeste, el și soția lui s-au mutat într-un sătuc de lângă Salzburg. Aflând că viitorul dramaturg locuia în apropiere, Zweig l-a invitat numaidecât la el acasă. Cu multă dibăcie, l-a introdus pe Zuckmayer în „cercul lui de notabilități“ – o elită artistică care altminteri i-ar fi fost inaccesibilă. Apoi l-a vizitat pe Zuckmayer în casa veche pe care o cumpăraseră. Casa avea o sobă inutilizabilă și, când a venit Zweig, Zuckmayer și soția lui s-au plâns că vor fi nevoiți s-o înlocuiască cu una mai modernă. În timp ce cuplul își vărsa necazul, Zweig radia. A cerut dimensiunile camerei de zi, apoi a dispărut. A doua zi, un camion a oprit în fața casei lui Zuckmayer, aducând o veche sobă de Salzburg, frumos ornamentată și placată cu o teracotă verde închis.

„S-a potrivit la perfecție în colțul acela“, se minuna Zuckmayer. L-a întrebat pe Zweig unde o găsisese. „Zăcea la mine acasă într-o debara, printre alte vechituri“, a răspuns Zweig fără să facă mare caz. Dar Zuckmayer bănuia că Zweig cutreierase tot Salzburgul în căutarea unei sobe potrivite pentru casa lui.

Acesta a fost doar unul dintre multele lui acte de generozitate. Thomas Mann declara că erau foarte puțini cei care știau până unde putea să meargă mărinimia lui Zweig. El a descris o scenă văzută de un prieten de-al său la o cină la care Zweig invitasese un bătrân cam jerpelit. La un moment dat, Zweig i-a strecurat omului o bancnotă de 100 de mărci peste fața de masă.

— E a dumneavoastră, a șoptit scriitorul.

— Nu... de ce? a făcut omul.

— Vă spun că e a dumneavoastră, a replicat calm Zweig.

— Dragă domnule Zweig, mărturisesc că e cât se poate de bine-venită, a zis bărbatul.

— Da, chiar așa, a răspuns Zweig.

De câte ori s-au întâmpnat lucruri asemănătoare de-a lungul anilor? se întreba Mann.

În acea seară din 1941, oaspeții de la Wyndham au avut cu siguranță ocazia să surprindă câte ceva din renumita bunăvoință

și generozitate a lui Zweig. Era în elementul lui, înconjurat de oameni și înconjurându-i cu atențiile sale – un fel de dirijor care reușise să facă o adunătură eterogenă de emigranți să cânte la unison. Și petrecerea a fost un succes. Aproape toți oaspeții au rămas și după cocktail, și-au prelungit vizita până târziu în noapte, după cum relata Lotte mai târziu. Dar sindrofia nu a dus către un deznodământ special. La plecare, oamenii nu știau mai multe despre motivul pentru care fuseseră invitați decât la sosire. O scrisoare către Manfred și Hanna dezvăluie că Zweig avusese de gând doar să facă „o mare curățenie de primăvară”, invitându-i pe „toți oamenii pe care trebuia să-i văd la un cocktail”. Se pare că nu mai era interesat să se înconjoare de oameni care aveau nevoie de ajutor, ci voia să se achite de toate obligațiile într-o singură seară – și să rămână liber și nestânjenit, într-un vid perfect.

ÎN PRIMĂVARA ACELUIAȘI AN, CARL ZUCKMAYER VENISE în Manhattan de la ferma pe care o luase în arendă în Vermont, ca să ia cina cu Zweig. Vechii prieteni s-au dus la un mic restaurant francezesc. Pentru o vreme, a relatat Zuckmayer, Zweig a fost „ca de obicei, vioi, interesat, plin de înțelegere și preocupat de treburile, activitățile și planurile celorlalți”.

Zuckmayer avea multe de povestit. El a fost întotdeauna, după cum își amintea Elias Canetti, un povestitor plin de farmec, „teatral și debordând de entuziasm”. Istorisirile lui captivau și mai mult datorită capului său masiv, immortalizat în colecția de busturi vieneze sculptate de Anna Mahler, ilustra fică a lui Gustav Mahler. În vara aceea, Zuckmayer era pătruns de experiența însuflețitoare pe care i-o prilejuise comuniunea cu natura în sălbăticia Americii. Se eliberase cu puțin timp înainte de ceea ce numea „sclavia” de la Hollywood, declarând: „Niciunde nu m-a împresurat atât de strâns negura depresiei ca în acest ținut al eternei primăveri, în ale cărui grădini

Cuprins

Introducere	9
I. De la Odiseu la Œdip	37
2. Cerșetorii și podul	61
3. Oamenii din carte	89
4. Pântec călător	122
5. Adunarea	147
6. La cafenea!	171
7. Ruleta globală	201
8. Datoriile educaționale	228
9. În partea cealaltă	254
10. Grădini în vreme de război	268
II. Exilul în Arcadia	294
12. Refugiu	318
Epilog	349
<i>Mulțumirile autorului.</i>	367
<i>Note.</i>	369